

# Hanefi İlet Teorisinde Asıla Özgü Vasıflar İle Ta'İlin İmkânı

Zuhal Dağ\*

## Öz

Fıkıh usûlünde Kalam ilmiyle etkileşim içerisinde şekillenen illet teorisi, aynı mezhep içerisinde dahi yeknesak bir yapıya sahip değildir. Hicri 5. asırda Debûsî'nin teorik çerçevesini kurduğu, Serahsî ve Pezdevî'nin eserleri ile olgunlaşan Hanefi illet teorisi, zaman zaman mezhep içi ihtilafa konu olmuş ve tenkit edilmiştir. Bu eleştiriler, fıkıh usûlünün kelâmî öncüllerle alakasını kurmaya çalışan ve Mâtürîdîliği itikadî mezhep olarak benimsemiş Semerkant ulemasında daha belirgindir. Sözü edilen ihtilaflar, illet-hüküm ilişkisi hususundaki yaklaşım farklılığından kaynaklanmakta ve sahih bir kıyas işlemi için gerekli olan şartlara yansımaktadır. Fukahâ metoduna göre eser vermiş Hanefi usûlcülerin sahih bir kıyas işlemi için gerekli gördükleri şartlardan biri olan “asıldaki vasfın müte‘addî oluşu” bunlardandır. Bu şart aynı zamanda müstenbat illetin işlevini ifade etmektedir. Zira onlar için kıyas ile ta'İl aynı şeydir. Bu nedenle, Hanefi usûlcülerin geneline göre asıla özgü vasıflar ile ta'İlde bulunmak caiz değildir. Buna karşılık Alâeddin es-Semerkandî ve Lâmişî gibi usûlcülere göre bu nitelikte vasıflar ile ta'İlde bulunmak câizdir. Bu makalenin amacı mezkûr ihtilafın dayandığı hususları tespit ve tahlil etmektir. Bunun için metinler arası mukayese yöntemi kullanılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Fıkıh usûlü, Hanefi Mezhebi, Ta'İl, Kıyas, İlet.

---

\* Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ORCID:0000-0002-9019-0199, [dag.zuhal@hotmail.com](mailto:dag.zuhal@hotmail.com)

## Possibility of At-Ta‘lîl With Characteristics Specific to Al-‘İlla In The Ḥanafîs’ Theory of Al-‘İlla

### Abstract

The theory of al-‘illa in the uṣūl al-fiqh which is shaped in interaction with the science of al-kalām, does not have a unique structure even within the same sect. Ḥanafîs’ theory of al-‘illa, which al-Dabūsî established its theoretical framework and matured with the works of al-Sarakhsî and al-Bazdawî, was sometimes the subject of sectarian conflict and was criticized. These criticisms are more apparent in the scholars of Samarqand who are trying to establish the connection between uṣūl al-fiqh and premises of al-kalām, and accepted Mâtūrîdism as a sect in questions of belief (i‘tiqād). The aforementioned conflicts stem from the difference in approach in the relation between al-‘illa and al-ḥukm and are reflected in the conditions required for a valid analogy (al-qiyās). Cause’s having been transitive that one of the conditions which Ḥanafî jurist-uṣūlîs (fuqahā‘) find necessary for a legitimate analogy, is among them. This condition denotes the function of al-‘illa al-mustanbaṭa as well. For as much as, for them, al-qiyās and at-ta‘lîl are the same things. Therefore, it is not permissible to take characteristics specific to the original (al-‘illa al-qāshira) as the cause. In contrast, according to scholars such as Alā al-Dīn al-Samarqandî and Lāmiṣî, it is permissible to take such characteristics as the cause. The purpose of this article is to identify and analyze the issues on which the aforementioned dispute is based. For this, the intertextual comparison method will be used.

**Keywords:** Uṣūl Al-Fiqh, Ḥanafî Sect, At-Ta‘lîl, Al-Qiyās, Al-‘İlla.

### إمكان التعليل بالآوصاف القاصرة عند الحنفية

#### الخلاصة

إن نظرية العلة في أصول الفقه التي تشكلت تأثراً بعلم الكلام ليس لها بنية موحدة، حتى وإن كانت داخل نفس الطائفة. قام الدبوسى بتأسيس الإطار النظري للعلة في العام الخامس من الهجرة، وقد تطور مع أعمال السرخسي والبرزدوي، وأصبحت موضع جدل داخلي وتم انتقادها من وقت لآخر. تتجلى هذه الانتقادات بشكل أكبر في علماء سمرقند، الذين حاولوا إقامة علاقة بين أصول الفقه والمقدمات الكلامية واعتمدوا الماتريدية. تنشأ الخلافات المذكورة أعلاه من الاختلاف في النهج فيما يتعلق بالعلاقة بين العلة والحكم وتنعكس في الشروط المطلوبة لإجراء مقارنة سليمة. وفقاً لمنهج الأحناف، فإن أحد الأشياء التي يعتبرها علماء الحنفية ضرورية لإجراء قياس صحيح هو "كون الوصف الموجود في الأصل متعدباً". ولهذا الشرط عن وظيفة العلة في الوقت ذاته. فالقياس والتعليل هما نفس الشيء بالنسبة لهم. ولهذا لا يجوز التعليل بالصفات القاصرة عند عامة علماء الحنفية. من ناحية أخرى، يجوز إجراء تعليل بهذه الصفات وفقاً للأصوليين مثل علاء الدين السمرقندي و اللامشي. الغرض من هذه المقالة هو تحديد وتحليل القضايا التي يستند إليها النزاع المذكور أعلاه. لهذا، سيتم استخدام طريقة المقارنة بين النصوص.

**الكلمات المفتاحية:** أصول الفقه، مذهب الحنفية، التعليل، القياس، العلة.

## A. Giriş

İslam hukuk usûlünün temel konularından birisi olan kıyas, merkezinde illetin bulunduğu bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda usûl âlimleri, dini hükümlerde ta'îlîn caiz olup olmadığı meselesinden başlayarak illetin tanımı, mahiyeti, sıhhat şartları, illeti belirleme yolları, illete itiraz yolları vs. gibi mevzuları ele alan geniş kapsamlı değerlendirmelerde bulunmuşlar ve ihtilaf etmişlerdir. Önemli bir bölümü teorik düzeyde kalan bu ihtilaflar, amelî olarak aynı mezhebe mensup usûlcüler arasında da görülür. Bunun yaşanmasında, diğer faktörlerin yanı sıra kelâm-fıkıh usûlü ilişkisi hususundaki yaklaşım farklılığının önemli bir etkisi bulunmaktadır. İletinin esas itibarıyla kelâm ilminin konusu oluşu<sup>1</sup> ve fıkıh usûlü telifinde belirli bir dönem kelamcı metodun etkin olduğu göz önünde tutulursa, bu ihtilafların mevcudiyetini doğal karşılamak gerekir.<sup>2</sup>

Hanefî illet teorisi müçtehit imamlar döneminden itibaren oluşmaya başlamışsa da elimizdeki en erken tarihli eser, Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fuşûl'*ü olduğu için önceki dönemlere ait teorik tartışmalara ancak bu eser sayesinde ulaşabilmekteyiz.<sup>3</sup> Bununla birlikte Hanefî illet teorisinin Debûsî (ö. 430/1039) ile zirveye ulaştığını<sup>4</sup> ve onun eserine nazaran daha olgun ve işlenmiş eserler olan Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) *el-Uşûl'*ü ve Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Kenzü'l-vüşûl'*ü ile sınırlarının net bir şekilde tayin edildiği söylenebilir. Mezkûr usûl

---

<sup>1</sup> Kurucu imamlarda düşünce bazında mevcut olmasına karşın, fıkhi olarak kapsamlı bir illet teorisinin ortaya çıkışı, kelamcılarının ilim, nazar ve istidlâl şekilleri, hüsün-kubuh ve aslah nazariyeleri hakkındaki görüşlerinin etkisiyle sonraki süreçte gerçekleşmiştir. Nitekim illet teriminin hicri 3. asrın başlarında kelam ilmine girdiği, fıkıh ve fıkıh usulünde terim olarak kullanımının ise 3. asrın sonları ile 4. asrın başlarında belirgin hale geldiği ifade edilir. Fakat bu döneme ait usûl eserleri günümüze ulaşamadığından, illet teorisi ile ilgili detaylı bilgilere hicri 4. asır ve sonrasına ait usûl eserleri sayesinde elde edilmekteyiz. bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "İlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/117; Tuncay Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 38.

<sup>2</sup> Usûl yazımında etkileşim içerisinde olduğu ilimlerle ilişkisi bakımından takip edilen farklı yöntemler için bk. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi* (Ankara: İSAM Yayınları, 2008), 106-134.

<sup>3</sup> Cessâs'ın illet teorisinin detayları için şu esere müracaat edilebilir: Soner Duman, *Cessâs'ın "el-Fuşûl fi'l-usûl" Adlı Eserinde İlet Kavramı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

<sup>4</sup> Debûsî'nin illet teorisi ile ilgili detaylı bir analiz için bk. Abdullah Durmuş, *Takvîmü'l-edille Adlı Eseri Çerçevesinde Debûsî'de Naslar Dışındaki Şer'î Deliller* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 62-82.

âlimleri, eserlerini kelâmî tartışmalardan uzak tutmuşlar, daha çok fıkıh ağırlıklı olarak telif etmişlerdir. Onlar Mu‘tezilî temayüllere karşı çıktıkları gibi Eş‘ârî ve Mâtürîdî tarzı kelim anlayışından da uzak durmuşlardır. Onlara göre fıkıh usulü, yalnız fıkıhla bağlantılı bir ilim olup kelamla ilgisi olmadığı gibi başka bir ilmin dalı da değildir.<sup>5</sup> Bu durum, onların illet ve kıyas konusundaki anlayışlarına da yansır. Buna karşın fıkıh usulünün kelâmî öncüllerle bağlantısının kurulmasını gerekli gören ve itikatta Mâtürîdî olan bazı Hanefî usülcülerin, usulün diğer bazı meselelerinde olduğu gibi genelde ta‘lil özelde kıyas ve illet hususunda, yukarıda zikredilen usul âlimlerine bazı itirazlar yönelttikleri görülür. Semerkant ulemasından olan Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) ve Lâmişî (ö. VI./XII. yüzyılın ilk yarısı) bu âlimlerin başında gelir. Kıyas ve illetin tanımından başlayarak, illetin mahiyeti, illet-hüküm ilişkisi, kâsır illetle ta‘lilin cevazı, illetin tahsisi, sahih bir kıyas işlemi için gerekli olan şartlar vb. mevzularda fukahâ metoduna göre eser vermiş Hanefî usülcülerin görüşlerini, kelâmî bir süzgeçten geçirip bazı hususlarda itiraz ederek değerlendirmelerde bulunurlar. Bu ihtilaflar tek bir makalede ele alınamayacak ölçüde geniş kapsamlıdır. Bu nedenle makalemiz, “illet olarak tespit edilen vasfın asıla özgü olmaması” diğer bir deyişle “müte‘addî oluşu” şartı çerçevesindeki ihtilaflar ile sınırlandırılmıştır. Farklı mezheplere mensup usülcüler arasındaki ihtilaflar ile nedenleri daha önce müstakil bir çalışmaya konu edilmiş, bu çalışmada Debûsî ve Gazzâlî (ö. 505/1111) merkeze alınarak usülcülerin argümanları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.<sup>6</sup> Ancak Hanefî usülcülerin kendi arasındaki görüş ayrılıkları ve nedenleri, yeterince ele alınmamıştır. Hanefî usülcülerin ihtilafları, fukahâ metoduna göre eser telif eden Hanefîlerin kâhir ekseriyeti ile Semerkant uleması arasında görülmektedir. Bu nedenle araştırmamızı, bu iki yaklaşımı temsil eden usul eserleriyle sınırlandırdık.

İletin müte‘addî oluşu, o illetin mevcut olduğu asla başka meselelerin kıyas edilebileceği şekilde umumi bir vasıf olması, sadece o asılda mevcut hususi bir vasıf olmaması demektir. Kâsır illet ise, te‘addî özelliği taşımayan, sadece bulunduğu nasstaki hükmü gösteren ve başka bir meselenin o nassa kıyas edilmesine imkân vermeyecek şekilde hususilik taşıyan bir vasıftır.<sup>7</sup>

<sup>5</sup> Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, 108.

<sup>6</sup> Bu çalışma için bk. Halit Çalış, “Kâsır İletle Ta‘lil Tartışmalarına Metodolojik Bir Katkı”, *Usul* 4/2 (2005), 73-98.

<sup>7</sup> Muhammed A‘lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfü İştîlâhâtî'l-fünûn ve'l-‘ulûm*, nşr. Ali Dahrûc - Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), “illet”,

Cessâs<sup>8</sup>, Debûsî<sup>9</sup>, Serahsî<sup>10</sup> ve Pezdevî<sup>11</sup> ile onların çizgisini takip eden diğer Hanefî usulcüler<sup>12</sup>, ta'îlin sıhhati için illetin müte'addî oluşunu şart görürken, Semerkant meşâyihî<sup>13</sup> böyle bir şartı gerekli görmez. Şâfîilerin cumhuru da ikinci görüşü benimsemiştir.<sup>14</sup> Debûsî, Serahsî ve Pezdevî, bu konuyu, 'kıyasın sıhhat şartları' ve 'illetin hükmü' başlıklarında ele alırlar. Semerkant Hanefîlerinin görüşlerinin adeta temsilcisi durumunda olan Alâeddin es-Semerkandî ile Lâmişî bu meseleye, Irak meşâyihinin görüşlerini değerlendirmek amacıyla 'kıyasın şartları' başlığında yer verirler. Bu konudaki görüş ayrılığının temelinde, hüküm-illet ilişkisi konusunda Hanefîlerin çoğunluğu ile Semerkant uleması arasındaki yaklaşım farklılığı vardır. Bu bağlamda nas mahallinde hükmün nassa mı yoksa illete mi izafe edileceği meselesinde ihtilaf edilmiştir. Bu konu aynı zamanda "belirli bir nassın mu'allel olduğunun delili nedir?" sorusuna verilen cevabı da etkiler.<sup>15</sup> Bu nedenle makalemizde illet-hüküm ilişkisi hususunda genel bir çerçeve çizdikten sonra kıyas özelinde illete yüklenen anlam ve işlev üzerinde duracağız.

## B. İlet-Hüküm İlişkisi

Asıla özgü vasıfların teknik anlamda *illet* olup olmadığı probleminin temelinde, illetin mahiyeti ve hüküm ile ilişkisi hususlarındaki yaklaşım farklılığının olduğu görülür. Esasında illet ile ilgili birçok ihtilafta, onun nasıl

---

2/1207; Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkah Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 163; Çalış, "Kâsır İletle Ta'îl Tartışmalarına Metodolojik Bir Katkı", 75.

<sup>8</sup> Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt, 1414/1994), 4/138-139.

<sup>9</sup> Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halîl Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007), 280.

<sup>10</sup> Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgâni (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1426/2005), 409.

<sup>11</sup> Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Kenzü'l-vişûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/462.

<sup>12</sup> Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa es-Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh fi halli ğavâmiži't-Tenkîh*, thk. Zekerîyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/111; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 2/113; İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr* (İstanbul: Salâh Bilici Kitabevi, ts.), 283.

<sup>13</sup> Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl fi netâ'ici'l-'ukûl*, nşr. M. Zekî Abdülber (Devha, 1404/1984), 636, 649.

<sup>14</sup> Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtî fi uşûli'l-fıkah*, nşr. Abdülkâdir Abdullah Halef el-Ânî (Beyrut: Dâru's-Safve, 1413/1992), 5/157.

<sup>15</sup> Ünal Yerlikaya, *Hanefî İlet Teorisi-Sebeup ve Şart Kavramlarıyla İlişkisi ve Hukuki Düzenlemelere Etkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 38.

kurgulandığı temel hareket noktasıdır. Bu nedenle öncelikle bu husustaki görüşlere yer verilecektir.

Hanefî usûl âlimleri, hükmün esas mücibinin Allah Teâlâ olduğu, şer‘î illetlerin Şâri‘in hüküm ile söz konusu illet arasında illiyet ilişkisi kurması nedeniyle hükmü mücib olduğu hususunda ittifak halindedir. Onlara göre Allah’tan başka mücib olmadığı için şer‘î illetler özünde hükmü mücib değildir. Yani illetin varlığı, hakikatte hükmün varlığını zorunlu olarak gerektirmez. Allah’ın ezeli icabı, bizim için gayb olduğundan Şeriat sahibi, bizim vâkıf olabileceğimiz bazı sebepleri, hükmün vücûbu için illet kılmıştır. Bu durum esasında bizim için bir kolaylıktır. İlet ile hüküm arasında bize bakan yönü itibariyle, Allah’ın vaz‘ıyla böyle bir zorunluluğun varlığı düşünülebilir. Buna karşılık Şeriat sahibi bakımından hüküm ile illet arasında böyle bir zorunluluk yoktur.<sup>16</sup> Hanefiler, Şâri‘ bakımından hüküm-illet arasında böyle bir zorunluluğun bulunmadığını ifade etmek için şer‘î illetin emâre<sup>17</sup> ve alamet<sup>18</sup> oluşunu vurgularlar.<sup>19</sup> Fakat *emâre* ve *alامت* kavramlarına Hanefilerin kâhir ekseriyeti ile Semerkant meşâyihinin yüklediği anlam, illet-hüküm ilişkisi ile kelâmî illet-fikhî illet ilişkisini kurgulama biçimlerine göre değişiklik gösterir.<sup>20</sup> Hanefilerin

<sup>16</sup> Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/259; Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 15; Serahsî, *Uşûl*, 422, 509; Semerkandî, *Mîzânü'l-uşûl*, 581; Ebü’s-Senâ (Ebü’l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâb fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdülmecîd Türkî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 191.

<sup>17</sup> Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/10, 259; Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 306; Semerkandî, *Mîzânü'l-uşûl*, 587.

<sup>18</sup> Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/138; Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 15, 292; Serahsî, *Uşûl*, 418. Bu, illetin mutlak anlamda alamet olduğu anlamına gelmez. Şer‘î illet, alamet olmakla birlikte ilave bir anlam da taşımaktadır. Bu ilave anlama *tesir* adı verilir. Bazen *icab* da *tesir* anlamında kullanılır. bk. İbrahim Özdemir, *Usûl-i Fıkhta Ta’lil Tartışmaları* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 228-229.

<sup>19</sup> Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 111-112; Özdemir, *Usûl-i Fıkhta Ta’lil Tartışmaları*, 229.

<sup>20</sup> Semerkandî, kıyasın rüknü olan şeyin, emâre ve alem olarak adlandırıldığını belirterek bu kavramların “mansûs aleyhin hükmü illet ile sabittir” diyenlere göre “var olduğu her yerde hükmün sübutunun emaresi olduğu” anlamına geldiğini söyler. Buna karşılık “mansûs aleyhin hükmü, nass ile sabittir” diyenlere göre ise gerekli şartlar mevcut olduğu takdirde, “hükmün fer‘de sübutunun nasstaki delili ve emaresi” anlamına geldiğini belirtir. Zira nass, bu müessir mana ile mu‘allem olmadığı takdirde, fer‘de hüküm sabit olmaz. bk. Semerkandî, *Mîzânü'l-uşûl*, 574. Fukahâ metoduna göre eser telif eden Hanefiler, emâre kavramını illetin zanniliğini vurgulamak ve illetin varlığının, hükmün varlığını gerektirmediğini ifade etmek üzere kullanırlar. Cessâs ve Debûsî ile onları takip eden diğer usûlcülerin illetin tahsisini câiz görmelerinin temelinde, illetin emâre ve alamet olarak görüldüğü bu bakış açısının olduğu söylenebilir. Bu görüş sahiplerine göre bazı durumlarda illetin mevcudiyetine rağmen birtakım engellerin ortaya çıkması nedeniyle hüküm bulunmayabilir. Bu durum, illetin tahsisi olarak adlandırılır ve istihsân ile yakın ilişkisi vardır. bk. Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/255-256; Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 310. Serahsî, bu

çoğunluğu, fikhî illetin zannî ve vaz 'î oluşunu vurgulamak ve kelâmî illetten farkını göstermek için bu iki kavramın merkeze alındığı tanımlar yaparlar ve illetin sıhhatini gösteren delilin *te'sîr* olduğunu ifade ederler.<sup>21</sup> Semerkant meşâyihî, hükmün illet ile sübût bulduğunu düşündükleri için fikhî illetlerin de kelâmî illetler gibi hükmü mücbib olduğunu söylerler.<sup>22</sup> Zira onlara göre hüküm üzerinde müessir olmayan ve hükmü gerektirmeyen bir illet, özünde illet değildir.<sup>23</sup>

Fıkıh usûlünde “illet” kavramının kullanımları ve çeşitleri dikkate alındığı takdirde, onun fikhî kıyasın rüknü olarak icra ettiği işlevden daha fazla fonksiyona sahip olduğu ve illetin hükmü mücbib olup olmadığı hususundaki ihtilafların, esas itibariyle illetin bu umumi kavranışıyla ilgili olduğu söylenebilir. Hanefî usûlcülerin illeti, mahiyeti itibariyle “ismen illet”, “manen illet”, “hükmen illet”, “ismen ve hükmen illet”, “manen ve hükmen illet”, “ismen ve manen illet” ve “ismen, hükmen ve manen illet” şeklinde sınıflandırması da onun bu yönüyle ilgilidir.<sup>24</sup> Debûsî'den itibaren Hanefî usûlcülerin eserlerinde yer alan bu taksim, aynı zamanda illet-hüküm ilişkisinin kurgulanış biçimi hakkında da bilgi vermektedir.

---

meselede Debûsî'den ayrılır ve illetin tahsisini reddeder. Ona göre illetin tahsisini kabul etmek, Mu'tezile'nin argümanlarını kabul etmek manası taşır. bk. Serahsî, *Uşûl*, 441-442. Şer'î İlet, emare olduğu için hükümden bağımsız bir şekilde var olması mümkündür. Hâlbuki hükmü mücbib olsaydı, bulunduğu her durumda hükmün de bulunması gerekirdi. Cessâs'a göre aklî illetler, hükmü mucibtir. Bu nedenle illeti bulunmasına rağmen aklî bir hükmün bulunmaması tasavvur edilemez. bk. Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/259.

<sup>21</sup> Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 304; Serahsî, *Uşûl*, 420; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, 3/432; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/436.

<sup>22</sup> Semerkandî, İmam Mâtürîdî'ye nispet ederek illeti “varlığıyla hükmün gerekli olduğu mana” olarak tanımlar ve bunu şu şekilde gerekçelendirir: “*İlet, varlığıyla hükmün gerekli olduğu manadır. Hükmün sübûtu ve vücûbu Allah'ın icâbî iledir. Fakat Allah hükmü, bu mana sebebiyle gerekli kıldığı için 'hüküm onunla vâcib olur' demek caizdir. Çünkü Allah bir sebebe bağlı olarak fiilde bulunabileceği gibi hiçbir sebep olmaksızın ibtidâen de fiilde bulunabilir. Benzer şekilde hüküm, bir sebebe bağlı olarak sâbit olabileceği gibi sebepsiz olarak da sabit olabilir. Bununla beraber Allah'ın fiili ve hükmü, biz ister bilelim ister bilmeyelim kesinlikle hikmetten hâli değildir.*” bk. Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 581. Benzer ifadeleri kullanan Lâmişî, İmam Mâtürîdî'ye nispet ederek illetin “kendisiyle hükmün gerekli olduğu mana” olduğunu belirttikten sonra illetin özü itibariyle değil, Allah'ın o manayı hükmü gerektirici kılması nedeniyle, mücbib olduğunu vurgular. bk. Lâmişî, *Uşûl*, 191.

<sup>23</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 645; Heysem Abdülhamîd Hazene, *İhtilâfatü'l-uşûliyye beyne medrasateteyi'l-'Irâk ve Semerkand ve eşeruhâ fi uşûli'l-fikhi'l-Hanefî* (Ürdün Üniversitesi, Doktora Tezi, 2004), 246, 254.

<sup>24</sup> Yerlikaya, *Hanefî İlet Teorisi*, 132-158.

### C. Kıyasın Sıhhat Şartı Olarak Hükümün Ta'diyesi

Hanefî usûlcüler arasında illet-hüküm ilişkisi hususundaki yaklaşım farklılığı, kıyas özelinde daha belirgin bir hal alır ve sahih bir kıyas işlemi için gerekli görülen şartlara yansır. Hanefî usûlcülerin çoğunluğunun “hükümün değişikliğe uğramadan fer‘e te‘addî etmesini”<sup>25</sup> kıyasın sıhhat şartı olarak görmelerinin gerisinde, illete yükledikleri anlam ve işlev vardır.<sup>26</sup>

Debûsî kıyasla ilişkisi bakımından *illet* ile *illetin rüknünü* birbirinden ayırır ve şöyle der:

“İletin rüknü, nassın hükümüne ‘alem kılınan şeydir. Bu şey, nassın içerdiği diğer şeyler arasından seçilir ve bulunduğu fer‘in hükümünü, asıla denk kılar. İlet, onunla kâim olduğu için bu şey, illetin rüknü olarak adlandırılır. Bu şeyin lâzım veya arız bir vasıf olması mümkün olduğu gibi isim veya hüküm olması da mümkündür.”<sup>27</sup>

<sup>25</sup> Debûsî’ye göre sahih bir kıyas işleminin dört şartı mevcuttur: Bunlardan birincisi aslın başka bir nass ile kendi hükümüne mahsus kılınmış olmamasıdır. Çünkü hükümün asla has kılındığı nas ile sâbit olduğu takdirde onun bu özelliğinin bâtil kılınması câiz değildir. Nitekim nas ile muâzır olan kıyas, hüccet değildir. İkinci şart, hükümün kıyas dışı (ma’dül bih) tutulmuş olmamasıdır. Üçüncü şart, nasstaki şer‘î hükümün değişmeksizin hakkında nas bulunmayan ve aslın benzeri olan fer‘e ta’diye etmesidir. Dördüncü şart, ma’lûl olan aslın hükümünün ta’lilden sonra aynı kalmasıdır. Zira nassın kıyasa önceliği vardır. Rey, nastan sonra gelen bir hüccet olduğu için bir meselede nas ile muâzır olduğu takdirde, hüccet olamaz. bk. Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 279. Alâeddin es-Semerkandî, Debûsî’nin sahih bir kıyas işlemi için gerekli gördüğü bu şartları zikrederek, kıyasın hükümünün sübûtunu ve meydana gelmesini engellediği için bunların kıyasın sıhhat şartı olamayacağını söyler. Ona göre Debûsî’nin “hükümün kıyas dışı tutulmuş olmamasını” şart koşması, illetin tahsisini kabul edenler açısından doğrudur. Fakat illetin tahsisini kabul etmeyenler açısından bu şart, doğru değildir. Bu meseledeki ihtilaf, illet konusundaki anlayış farklılığından kaynaklanır. Semerkant meşâyihine göre hüküm bulunmayan bir illet, hakikatte illet değildir. Dolayısıyla illet bulunduğu halde, bazı engeller sebebiyle hüküm bulunmaması yani illetin tahsisi, tasavvur edilemez. bk. Semerkandî, *Mizânü’l-uşûl*, 645. O kıyasın sıhhati için öncelikle mu’allel bir aslın varlığının gerektiğini söyler. Ayrıca hükümün sübûtunda müessir bir vasfın varlığı ile o vasfın kendisinde bulunduğu fer‘in varlığı da şarttır. bk. Semerkandî, *Mizânü’l-uşûl*, 626-627. Hakkında nas bulunan meselenin hükümünün illet kılınan vasıfla sübûtuna bir diğer şarttır. Ona göre bu şart kâsır illetle ta’lîlin câiz olduğu görüşünü de beraberinde getirir. bk. Semerkandî, *Mizânü’l-uşûl*, 636. Kıyasın nassa muhalif olmaması ile aklî ve şer‘î hususlarda olması diğer şartlardır. Bu son şart gereği dilde kıyas câiz değildir. bk. Semerkandî, *Mizânü’l-uşûl*, 641.

<sup>26</sup> Hanefî usûlcülerin ta’diye hem kıyasın sıhhat şartı hem de işlevi olarak zikretmesinde bir çelişki olmadığını söyleyen Teftâzânî, ta’diyenin kıyasın şartı değil, kıyasın sahih olduğunun bilinmesinin şartı olduğunu belirtir. bk. Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfi haķā’iki’t-Tenkîh*, thk. Zekerîyya Umeyrât (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmîyye, ts.), 2/113.

<sup>27</sup> Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 292.

Ona göre nasstaki her türlü vasıf, illetin rüknü olmaya elverişli değildir. Bu nedenle söz konusu vasfın illet olduğunu gösteren bir delile ihtiyaç vardır. Bu delil, *tesirdir*. Onun tesir hususundaki yaklaşımı, sonraki Hanefî usûlcüler tarafından sürdürülmüştür.<sup>28</sup> Debûsî'nin *illet* ile *illetin rüknü* arasında yapmış olduğu ayırım, onu takip eden Hanefî usûlcüler arasında yaygın değildir. Örneğin Serahsî, illetin kıyasın rüknü olduğunu söyleyerek işlevini şöyle ifade eder: “*Kıyasın rüknü, nasstaki ‘aynın hükmüne nassın içerdiği vasıflar arasından ‘alem kılınan vasıftır. Fer ‘de de bu vasfa itibar edilerek asılda sâbit hükümde, fer ‘asıla denk olur.*”<sup>29</sup> Bu ayırım, teknik anlamda illetin varlığı için rüknün mevcudiyetinin yeterli olup olmadığı, buna ek olarak bazı şartların gerçekleşmesinin gerekli olup olmadığı vb. soruları beraberinde getirir.<sup>30</sup>

Bu ayırımı Alâeddin es-Semerkandî’de de görmekteyiz. Kıyasın rüknünün asıldaki hükmün sübûtunda müessir ve uygun vasıf olduğunu<sup>31</sup> söyleyen Semerkandî, bu rüknün isimlerinden birinin de illet olduğunu ifade eder.<sup>32</sup> O da Debûsî gibi *illetin rüknü* ile *illetin* birbirinden farklılığını vurgular.<sup>33</sup> Ona göre illetin rüknü olan vasıf gerekli şartları taşıdığı takdirde, *illet* olarak isimlendirilir<sup>34</sup> ve hükmün vücubunu, varlığını veya zuhûrunu gerektirir.<sup>35</sup> O, bu tarifi hükmün illete izafe edilmesi gerektiği düşüncesiyle temellendirir. Ona göre hükmün varlığı illete, illetin varlığı bazı şartların gerçekleşmesine bağlıdır.<sup>36</sup> Bu nedenle, illet bulunduğu halde bazı engellerin mevcudiyeti sebebiyle hükmün bulunmadığı söylenemez. O böyle bir durumda hükmün yokluğundan ziyade, illetin yokluğunun söz konusu olduğunu, hüküm illet ile sübût bulduğu için illetin yokluğu sebebiyle hükmün de yok olduğunu söyler. Böylece illetin tahsisini

<sup>28</sup> Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 304; Serahsî, *Uşûl*, 420; Pezdevî, *Kenzü’l-vüşûl*, 3/432; Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 3/436.

<sup>29</sup> Serahsî, *Uşûl*, 418.

<sup>30</sup> Debûsî’nin illetin tahsisini kabul etmesiyle, bu ayırımı yapması arasında şöyle bir ilişkinin varlığı tasavvur edilebilir: Ona göre kimi durumlarda illet olarak tespit edilen vasfın mevcudiyetine rağmen bazı engeller veya vasıftaki eksiklik sebebiyle hüküm bulunmayabilir. Eksiklik illetin rüknünde olmadığı müddetçe engellerin bulunması, illetin fasit olduğu anlamına gelmez. bk. Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 310; Ömer Yılmaz, “İlletin Tahsisine Cevaz Vermek Mu’tezilî Olmak Mıdır?”, *Diyanet İlmî Dergi* 53/3 (2017), 58. Kerhî, Cessâs ve Debûsî istisnâ edilecek olursa Hanefî usûlcülerin çoğunluğu illetin tahsisini câiz görmez. bk. Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 4/46.

<sup>31</sup> Semerkandî, *Mîzânü’l-uşûl*, 583.

<sup>32</sup> Semerkandî, *Mîzânü’l-uşûl*, 576.

<sup>33</sup> Semerkandî, *Mîzânü’l-uşûl*, 585, 598.

<sup>34</sup> Semerkandî, *Mîzânü’l-uşûl*, 598.

<sup>35</sup> Semerkandî, *Mîzânü’l-uşûl*, 618.

<sup>36</sup> Bu şartlar için bk. Semerkandî, *Mîzânü’l-uşûl*, 620-621.

reddeden Semerkandî, illet-hüküm ilişkisi hususundaki görüşünü de muhafaza etmiştir.<sup>37</sup> Fikhî illetlerin, kelâmî illetler gibi varlığıyla hükmün gerekli olduğu mana olduğunu söyleyerek, ikisi arasındaki uyumu yakalamıştır.<sup>38</sup>

Hanefî usûlcülerin illet-hüküm ilişkisi hususundaki sahip oldukları genel tavır, kıyas özelinde “nas mahallinde hüküm, nassa mı yoksa illete mi izafe edilir?” sorusuna verdikleri cevap ile kıyasın ve illetin işlevinin ne olduğu sorularına verdikleri cevaba yansıdığı görülür. Zira aslın hükmü, Şârî’in hitâbı olan şer‘î nassa izafe edilebileceği gibi illete de izafe edilebilir. Diğer bir deyişle aslın hükmünün *şer‘î nas* ve *şer‘î illet* olmak üzere iki müteallakı vardır.<sup>39</sup> Hanefîlerin büyük çoğunluğu, hakkında nas bulunan bir meselenin hükmünün nassa,<sup>40</sup> fer‘in hükmünün ise illete izafe edilmesi gerektiğini savunurken, Semerkant meşâyihi, buna karşı çıkar ve hükmün hem asılda hem de fer‘de illete izafe edilmesinin gerektiğini söyler. Onlara göre nas, sadece hükmün zuhurunu sağlar. Hüküm ise illet ile sâbit olur.<sup>41</sup> Fer‘in hükmünün illet ile sâbit olduğu hususunda Hanefî usûlcüler arasında görüş ayrılığı yoktur. İhtilaf konusu olan husus, aslın hükmünün nasıl sâbit olduğudur. Asıldaki hükmün nassa izafe edildiği görüşünde olan usûlcüler, buna bağlı olarak nasların kıyasa imkân vermeyen kâsır illet ile ta‘lil edilmesine karşı çıkarlar ve kıyasın sıhhati için illet olarak tespit edilen vasfın müte‘addî oluşunu şart koşarlar. Bu durumu, asıldaki hüküm, nassa izafe edildiği için nastaki hükmün illetini istinbât etmenin bir anlamının bulunmadığını söyleyerek gerekçelendirirler. Onlara göre illetin istinbât edilmesinin amacı ameli faydadır. Bu da kıyas yoluyla fer‘de hüküm isbâtıyla sağlanır. Dolayısıyla ameli fayda sağlamayan diğer bir deyişle kıyası mümkün kılmayan bir vasfın illet olarak tespit edilmesi lağv hükmündedir.<sup>42</sup>

<sup>37</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 617-620.

<sup>38</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 598. Sadruşşeria’da da benzer bir yaklaşımın olduğu söylenebilir. Hüküm kavramının Allah’ın ezeli hükmünün eserini ifade etmede kullanılan bir kavram olduğunu söyleyen Sadruşşeria, Allah’ın icabının aksine vücûbun hâdis olduğunu, buna bağlı olarak illetin hükümde müessir oluşundan kastın, Allah’ın ezeli hükmü üzerinde değil o hükmün eseri üzerindeki tesir olduğunu ifade eder. Ona göre bu açıdan aklî illet ile şer‘î illet arasında bir farklılık yoktur. Yani illet ile hüküm arasındaki tesir ilişkisini vaz’ edenin Allah olduğunu kabul ettikten sonra, illetin hükmün varlığına delâlet eden şey (muarrif) olduğunu söylemenin bir anlamı kalmaz. Zira böyle bir tanımlama alamet ile illetin birbirine karıştırılmasına neden olur. Hâlbuki bu ikisi birbirinden farklı kavramlardır. bk. Sadruşşeria, *et-Tavzîh*, 2/133.

<sup>39</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 571.

<sup>40</sup> Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/187; Debûsî, *Takvimü'l-edille*, 280; Serahsî, *Uşûl*, 407.

<sup>41</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 636, 639, 645; Lâmişî, *Uşûl*, 184; Hazene, *İhtilâfatü'l-uşûliyye*, 246, 254.

<sup>42</sup> Debûsî, *Takvimü'l-edille*, 280-281; Serahsî, *Uşûl*, 407-408.

Asıldaki hükmün illete izafe edildiği görüşünde olan Hanefi usülcüler ise ister müte‘addî olsun ister olmasın, gerekli şartları taşıyan bir illetin sahih olacağını kabul ederler. Ta‘lil konusundaki bu genel tavırları, kıyas işleminin yapılabilmesi için gerekli gördükleri şartlara yansır. Onlar kıyasın sıhhati için illetin müte‘addî oluşunu değil, muttarid oluşunu şart koşarlar.<sup>43</sup> Ayrıca hakkında nas bulunan bir meselenin hükmünün sübütunun illet kılınan vasfa bağlı oluşu da kıyasın sıhhat şartıdır.<sup>44</sup> Bu düşüncelerini, kelâm kabulleriyle çelişmeyecek bir şekilde ortaya koyarlar.

Hanefilerin çoğunluğu, görüşlerini “nassın illetten daha güçlü olduğu” argümanı üzerine bina ederler. Bunun gerisinde, illetin mahiyetiyle ilgili yaklaşımları vardır. İletti hem aslın hem de fer‘in hükmünün emâresi olarak kabul eden Hanefilere göre illet, çeşitli ihtimallere açık zannî bir delil hüviyetindedir. Naslar ise kat‘îdir. Hükmün kat‘î delile izafe edilmesi, muhtemel delile izafe edilmesinden evladır. Çünkü kat‘î delile izafe edilme imkânı varken, hükmün zannî delile izafe edilmesi bir tür sefehtir. Allah Teâla ise bu tür sıfatlardan münezzehtir. Bu nedenle Allah’a sefeh vs. gibi sıfatların nispet edilmesi gibi bir sonuca götüren bu tür görüşlerden kaçınmak gerekir. O halde aslın hükmünün illete değil, nassa izafe edilmesi gerekir. Her ne kadar illet, hem nassın kapsadığı hususlarda hem de fer‘de hükmün sübutuna uygun ve müessir olsa da kuvvet bakımından lafızdan daha aşağı derecededir. Nassın bulunduğu yerde, hüküm üzerindeki etkisi zayıftır. Bu nedenle mansûs aleyhin hükmünün delilinin nas olması gerekir. Bu durum illetin fer‘de müessir oluşunda bir eksiklik oluşturmaz. Çünkü fer‘de illetten daha güçlü bir delil yoktur. Nitekim onun tek işlevi, fer‘de hükmün sübutunu sağlamaktır.<sup>45</sup> Bu durum fıkıh usulü eserlerinde, şu örnekle izah edilir: Hanefî mezhebine göre hem ortaklık hem komşuluk, şüf‘a hakkının illetidir. Ortaklık halinde komşuluk ve ortaklık illeti birlikte bulunur. Ortaklık, komşuluktan daha güçlü olduğu için böyle bir durumda şüf‘a hakkının illetinin ortaklık olduğu söylenir. Fakat bu durum ortaklığın olmadığı durumlarda, komşuluğun illet oluşunu etkilemez. Burada da benzer bir durum vardır. Yani hem nas hem illet hükmün sübutunda etkili olabilir. Fakat nassın bulunduğu yerde illet, hükmün sübutunda etkili olamaz. Sadece nassın olmadığı yerde etkilidir.<sup>46</sup> Bu

<sup>43</sup> Semerkandî, *Mizânü’l-uşûl*, 630.

<sup>44</sup> Semerkandî, *Mizânü’l-uşûl*, 636.

<sup>45</sup> Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/138-139; Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 281, 294-295; Serahsî, *Uşûl*, 407-408; Semerkandî, *Mizânü’l-uşûl*, 637-638.

<sup>46</sup> Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 281, 294-295; Semerkandî, *Mizânü’l-uşûl*, 637-638.

düşünce, onları ta'lilin amacının aslın hükmünün fer'e ta'diye etmesini sağlayacak vasfı, istinbât etmek olduğu sonucuna götürür. Dolayısıyla hükmün asıla özgü olduğunu gösteren ve başka meselelere geçişli olmayan kâsır illet ile ta'lilde bulunmak onlara göre caiz olmaz.

Nassın, illetten daha güçlü olduğu tezini reddeden Semerkandî, bu görüşü iki açıdan yanlış bulur. O şöyle der:

“Nass, gerçekte hükmün müsbiti olamayacağı için hükmün sübutu nassa izafe edilemez. Çünkü hükmün gerçek müsbiti Allah'tır. Nass ile hükmün bilgisi sabit olur. Hikmet sahibi olan Allah, bazen hükmü bir mana ve sebebe binaen koyar ve bu sebep, hikmetin yerine kâim olur. Bazen de bir sebebe bağlı olmaksızın ibtidâen hüküm koyar ve hikmet, hükmün sadece nassın kapsadığı hususlara hass kılınmasında olur. (Bize göre) illetin işlevi, hükmün sübutu; nassın işlevi hükmün bilinmesidir. Buna binaen hüküm hususunda illet, nasstan daha kuvvetli olur. Çünkü marifet, sübuta bağlıdır.”

Irak meşâyihî ile onları takip eden diğer Hanefî usûlcülerin hükmün mansûs illete izafe edilmesini câiz görüp, müstenbat illete izafe edilmesini reddetmelerini bir çelişki olarak gören Semerkandî şöyle der:

“Nass kat'î delil olsa da müstenbat illet kat'î değildir. Çünkü illet sadece mansûs olduğu takdirde kat'î olur. İlet mansûs olduğu takdirde hüküm hem nassa hem de illete mi izafe edilir? sorusuna “illete izafe edilmez” diyerek cevap verecek olursanız, sizin “nassın illetten güçlü olduğu” görüşünüzün bir tesirinin olmadığı ortaya çıkar. Eğer illete izafe edileceğini söylerseniz, bu durumda da mansus aleyhteki hükmün illete izafe edildiğini kabul etmiş olursunuz.”<sup>47</sup>

Ona göre hükmün sübutunun nassa izâfe edilmesinin câiz olduğu düşüncesi, hem nassa hem de illete izâfe edilmesinin câiz olduğunu gösterir. Çünkü şer'î illet özünde Allah'ın hükmünün delilidir. Bir medlûlün açıklık bakımından farklılık gösteren birden fazla delilinin olması mümkündür.<sup>48</sup>

Fukahâ metoduna göre eser telif eden Hanefî usûl âlimlerinin diğer bir gerekçesi şöyledir: İlet olarak tespit edilen vasıf şeriat gelmeden önce de mevcut idi. Fakat hükmü yoktu. Eğer vasfın varlığı, hükmün varlığını gerektirseydi, bunların hiçbir şekilde birbirinden ayrılmaması gerekirdi. Mademki söz konusu

<sup>47</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 639.

<sup>48</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 639-640.

vasıf, Şâri'in vaz'ı ile illet oldu, o halde Şâri'in onu illet kıldığı yerde yani fer'de illet olması gerekir, nasta değil. Bu da onun müte'addi oluşu ile sağlanır.<sup>49</sup>

Semerkandî, illet olan vasfın, Şâri'in vaz'ından önce bulunduğu halde ona hüküm bağlanmadığı şeklindeki argümanı şöyle cevaplandırır:

“Biz o vasfın, li aynihi illet olduğunu iddia etmiyoruz ki onun bulunduğu her yerde hükmün sübutu vâcib olsun. Aksine illet, Şâri'in bildirmesi ile bilinir. İletlin bilinme yolları ise nass ve istidlâl olmak üzere ikidir. Şâri'in o vasfı, hükmün sübutunda müessir gördüğü, ancak Şeriatin vürudundan sonra bilinebilir. Şeriatin gelmesinden sonra nass yoluyla onun illet olduğu bilinirse, hüküm hem nassın kapsadığı hususlarda hem de fer'de icmâ ile illete izafe edilir. İletlin istidlâl yoluyla bilinmesi de böyledir. Bu durumda da hükmün hem hakkında nass bulunan meselede hem de diğerlerinde illete izafe edilmesi gerekir.”<sup>50</sup>

#### **D. Kıyasın ve İletlin İşlevi Olarak Hükümün Ta'diyesi**

İlet-hüküm ilişkisi hususundaki yaklaşım farklılığı, “iletlin işlevi nedir?” sorusuna verilen cevap üzerinde de etkilidir. Hanefî usûlcüler, hükümle ilişkisi bakımından nassı illetten daha güçlü kabul ettikleri için illetin yegâne işlevinin asıldaki hükmü, fer'e intikal ettirmek olduğunu ifade ederler. Nitekim Cessâs, şer'î illetlerin hükmü gösteren emâre oluşundan hareketle, nassa maksûr olmasını câiz görmez. Ona göre bu vasıfta olan şeyler, illet olarak isimlendirilemez. Zira illetin istihrâc edilmesinin amacı, hüküm isbâtıdır. Hakkında nass bulunan hususlarda, hüküm nas ile sâbit olduğu için böyle bir çıkarıma gerek olmadığı gibi bunun faydası da yoktur. O şöyle bir varsayımda bulunur: Tüm hükümler nass ile sâbit olsaydı, kıyasa ve illetin istinbât edilmesine gerek olmayacağı gibi hakkında nas bulunan hususlarda da illetin çıkarılmasına gerek yoktur. İletlin nassan çıkarılmasının yegâne amacı, fer'dir. İlet, onunla mansûs olana kıyas yapabilmek için istinbât edilir. Bu nedenle kendisiyle kıyasın gerçekleşmediği bir vasıf, illet değildir. O halde onu istinbât etmenin de bir anlamı yoktur.<sup>51</sup> Benzer bir yaklaşım Debûsî'de de vardır. Eserinin girişinde illet ile ilgili şu ifadeleri kullanır: “*Ahkâmın şer'an taalluk ettiği naslardan istinbât edilmiş manalardır. Bu manalar, hulûl ettiği nassların ahkâmını irade dışı bir şekilde husûstan umûma*

<sup>49</sup> Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/10; Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 637.

<sup>50</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 640.

<sup>51</sup> Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/138-139.

*değiştirir.*<sup>52</sup> Onun “ahkâmı husustan umuma çevirir” ifadesini kullanmış olması, geçişli olmayan vasıfların illet oluşunu reddetmesinin neticesidir. Nitekim kâsır illet, sadece asıla has vasıflardır. Müte‘addî illet ise sadece asıla has olmayıp asıl dışında başka meselelerde bulunan umumî bir vasıftır.

Kıyas ana başlığında iletin işlevinin ne olduğu sorusuna daha net ifadelerle cevap veren Debûsî şöyle der:

“İletin hükmü, muallel nassın hükmünün hakkında nass, icmâ ve reyden daha kuvvetli bir delil bulunmayan fer‘e ta‘diyesidir.”<sup>53</sup> “Bize göre kıyasın yapılamadığı ve fer‘e intikal etmeyen bir vasıf ile nassların ta‘lîlî câiz değildir. Hükmünün hakkında nass bulunmayan fer‘e te‘addisinin, bir nassın ta‘lîlinin sıhhat şartı oluşu, illetin işlevinin de nassın hükmünü fer‘e geçirmek olduğunu gösterir.”<sup>54</sup>

Ona göre müte‘addî olmayan illet fasittir. O bu düşüncesini, ta‘lîle nastan sonra ilave bir hüccet olması için başvurulduğunu söyleyerek gerekçelendirir. Ona göre hüccetler ya ilmi ya da ameli gerektirirler. Rey ile ta‘lîl, ilmi gerektiren bir hüccet olmadığı için ona sadece ameli faydası için başvurulur. İlet müte‘addî olmadığı takdirde, nassın lafzıyla kapsamadığı hususlarda, ameli fayda da sağlamaz. Nas, hiyerarşik olarak illetin üstünde olduğu için nassın kapsamına giren hususlarda, illetin faydası zaten yoktur. Çünkü nas, illetten kuvvetlidir.<sup>55</sup>

İletin işlevi hususunda benzer ifadeleri kullanan Serahsî’ye göre “*Rey yoluyla sâbit olan illetin işlevi, nassın hükmünün, hakkında nass bulunmayan fer‘e ta‘diyesi yani kıyastır.*”<sup>56</sup> Debûsî’nin yukarıda geçen “nasslardan istinbât edilmiş manalardır” ifadesiyle, Serahsî’nin “rey yoluyla sâbit” ifadesi onların mansûs illetleri bu kapsamda değerlendirmediklerini gösterir. Nitekim Abdülazîz Buhârî, illetin geçişli olma şartının müstenbat illetlerde arandığını, buna karşılık *nas veya icmâ ile sâbit kâsır illet* ile ta‘lîlin cevazı hususunda ittifak olduğunu belirtir.<sup>57</sup>

Semerkant meşâyihî, illet-hüküm ilişkisindeki yaklaşımlarıyla uyumlu bir şekilde illetin işlevi hususunda da diğer Hanefî usûlcülerden farklı

<sup>52</sup> Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 14.

<sup>53</sup> Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 294.

<sup>54</sup> Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 280.

<sup>55</sup> Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 281.

<sup>56</sup> Serahsî, *Uşûl*, 430.

<sup>57</sup> Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 462.

düşünmektedir. Semerkandî'ye göre illetin işlevi, hükmün başka meselelere intikalini sağlamak değildir. Bilakis illetin işlevi, hükmün kendisine bağlanmasıdır. Bu da illetin bulunduğu her hususta, ona bağlı hükmün sâbit olmasını gerektirir.<sup>58</sup> Semerkandî'nin görüşü, İmam Şâfiî'ye de nispet edilmektedir. Cessâs ve Debûsî, İmam Şâfiî'nin görüşlerine itiraz ederken bu meseleye değinirler. Cessâs, şer'î illetler ile ilelü'l-mesâlih'in birbirinden farklı olduğunu, ilelü'l-mesâlih'in kendisiyle kıyas yapılabilen illetler olmadığını ve Şâri'in tevkifi yani bildirimini ile hükmün bu illetlere bağlandığını söyleyerek İmam Şâfiî'ye nispet edilen görüşü tenkit eder.<sup>59</sup> Debûsî, illetin işlevinin, nassın hükmünün illet olduğu ortaya çıkan vasfa taalluku olduğunu savunanların şer'î illetleri aklî illetlere benzettiklerini söyler. Zira aklî illetlerin illet olduğu, ancak hükümleri var olduğu takdirde bilinebilir. Bu görüş sahiplerine göre şer'î illetler, Şeriat sahibinden nakledildiğinde, aklî illetlerde olduğu gibi ahkâm onlara taalluk eder. Ayrıca ibadetler, kefaretlere ve cezaların vücüb sebepleri de bu görüş sahiplerine göre şer'î illetlerdir.<sup>60</sup> Hâlbuki o, bunları esbâb-ı şerâyi' başlığı altında ayrı bir kategori olarak inceler ve illet ile sebebin farkına vurgu yapar.

Fukahâ metoduna göre eser telif eden Hanefî usûlcülerin illetin işlevini "asıldaki hükmü fer'e intikal ettirmek" ile sınırlı tutması, ta'lil ile kıyasın birbirine eşitlenmesini de beraberinde getirir.<sup>61</sup> Onlara göre aslın hükmü nas ile sâbit olduğundan, hususidir. Ta'lil sayesinde aslın hükmü umumileşir. Nassın bildirdiği hükmün geçişli olmayan bir vasfa bağlanmasında, böyle bir fayda olmadığı için asıla özgü bir vasf ile ta'lilde bulunmak câiz değildir.<sup>62</sup> Semerkant meşâyihine göre ta'lilin işlevi, fer'de hüküm isbâtıyla sınırlandırılmaz. Bu onun işlevlerinden bir tanesidir.<sup>63</sup>

İlet-hüküm ilişkisi hususundaki yaklaşım farklılığı, kıyasın işlevi hususundaki görüşlere de yansır. Lafzi olduğunu düşündüğümüz bu ihtilafı şöyle ifade edebiliriz: Usûl eserlerini fukahâ metoduna göre telif eden Hanefîlere göre kıyasın işlevi, asıldaki hükmün fer'e ta'diyesidir.<sup>64</sup> Buna bağlı olarak illetin müte'addi oluşu, sahih bir kıyas işlemi için gerekli olan şartlardan birisidir. Zira

<sup>58</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 580-581.

<sup>59</sup> Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/140.

<sup>60</sup> Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 294.

<sup>61</sup> Serahsî, *Uşûl*, 430; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/113; İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, 283.

<sup>62</sup> Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 280-281; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/465.

<sup>63</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 629-630, 636.

<sup>64</sup> Serahsî, *Uşûl*, 430; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/113. Serahsî, bir başka yerde kıyasın amacının, aslın hükmünün fer'e ta'diyesi olduğu söyler. bk. Serahsî, *Uşûl*, 397.

kıyas, asıldaki hükmün umumi olduğunu sadece asıla has olmadığını gösterir.<sup>65</sup> Semerkant meşâyihine göre kıyasın işlevi, aslın hükmünün mislinin fer‘de sübütü olup bu düşüncenin gerisinde de asıldaki hükmün illet ile sübüt bulduğu kabulü vardır.<sup>66</sup> Semerkandî bunu, haramlık ve helallik gibi hükümlerin yanı sıra illetin de asıla ait vasıf oluşuyla gerekçelendirir. Ona göre vasıfların bir yerden bir yere geçmesi veya intikal etmesi, muhaldir. Bu nedenle, kıyas işleminde, aslın illetinin misli fer‘de bulunduğu için aslın hükmünün misli fer‘ için sâbit olur.<sup>67</sup> O halde kıyas, hükmün bir yerden bir yere intikal etmesi olarak tanımlanamaz. Bilakis iki şeyden birinin hükmünün mislini diğesinde açığa çıkarmak, şeklinde tanımlanmalıdır.<sup>68</sup> Semerkandî’nin bu eleştirisine, “hükmün te‘addîsi” ifadesinin “hükmün mislinin fer‘e geçişli olması” manasında mecaz olduğu söylenerek cevap verilmiştir.<sup>69</sup>

### **E. İletin Hakkında Nas Bulunan Meseleye Müte‘addî Olmasının İmkânı**

Hanefilerin çoğunluğuna göre illetin hakkında nas bulunan bir konuya geçişli olmaması kıyasın sıhhat şartıdır. Diğer bir deyişle nas ile düzenlenmiş meseleler, tekit edici nitelikte olsa bile birbirine kıyas edilemez. Çünkü bir konuda nas varsa, onu başka bir asla kıyas etmeden onunla amel etme imkânı vardır. O halde bu durumda yapılacak kıyas fasit olur. Kıyasın sıhhati için bu şartın koşulmasının temelinde de “hakkında nas bulunan bir şeyin hükmünün nassa izafe edilmesi gerektiği” prensibi vardır. Zira bu durumda fer‘in hükmü, nassa izafe edileceği için başka bir nastan elde edilen illete izafe edilmesinin bir anlamı ve faydası olmaz.<sup>70</sup>

Debûsî bu meseleyi üç farklı ihtimali göz önünde bulundurarak ele alır. 1. Asıldaki hüküm, hakkında nas bulunan fer‘e olduğu gibi geçtiğinde ta‘lilin bir anlamı ve faydası kalmaz ve bu durumda nassın hükmü te‘addî etmemiş gibi olur. 2. Hakkında nas bulunan meselenin hükmüne muhalif bir hükmün te‘addî

<sup>65</sup> Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/113.

<sup>66</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 648-649.

<sup>67</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 553-554.

<sup>68</sup> Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl*, 554; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/113.

<sup>69</sup> İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, 267.

<sup>70</sup> Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 281, 290; İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, 268. İmam Şâfi‘ye göre kıyas ile elde edilen hüküm, nass ile elde edilen hüküm ile çelişecek olursa, kıyas bâtil olur. Hükmün tam uygunluk göstermesi veya kıyas yoluyla ziyade bir hükmün elde edilmesi ise caizdir. Tam uygunluk gösterdiği zaman nassın hükmünü tekit eder. Ziyade bir hüküm getirmesi ise beyân kapsamındadır. bk. Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/480.

ettirilmesi, nassın hükmünü kıyas yoluyla kaldırmak anlamına geldiği için ittifakla caiz değildir. 3. Hükmün zâit bir vasıfla te'addi ettirilmesi durumunda da hakkında nas bulunan fer'in hükmünün kıyas yoluyla engellenmesi söz konusudur. Debûsî üçüncü durumu, nas üzerine ziyade olarak görür ve temelinde kıyas ile ilgili bu tartışmanın bulunduğunu söyler.<sup>71</sup>

Hanefî usûlcüler bu konuyla ilgili birçok örnek vermiştir. Kefaretin vücûbu hususunda kasten öldürme fiilinin hataen öldürme fiiline kıyas edilememesinin temel gerekçesi her birinin ayrı ayrı naslarda düzenlenmiş olmasıdır. Ayrıca hac veya umre için ihrama girdikten sonra bunların tamamlanmasını engelleyen bir durumun yaşanması nedeniyle ihramdan çıkabilmek için kurban kesmesi gereken muhsarın, kesecek kurban bulamadığı takdirde, temettü haccı yapan ve kesecek kurban bulamadığı için bedel olarak oruç tutmakla mükellef olan kişiye kıyasla, oruç tutmakla mükellef olduğu söylenemez. Çünkü bu iki konu ayrı ayrı naslarda düzenlenmiştir.<sup>72</sup>

Semerkant meşâyihine göre hem aslın hem de fer'in hükmü illet ile sâbit olduğu için fer' hakkında nassın bulunması onun hükmünün kıyas yoluyla elde edilmesine engel teşkil etmez. Bunun için aslın ileti ile fer'in ileti arasında tam bir uygunluğun olması şarttır. Çünkü nas, hükmün muarrifidir. Böyle bir kıyas işlemi hem asılda hem de mansûs olan fer'de illet aynı olduğu için hüküm de aynı olur. Bu durumda fer'in hükmünü gösteren ve birbirini destekleyen nas ve kıyas olmak üzere iki delil mevcut olur.<sup>73</sup>

## F. Sonuç

Fıkıh usulü eserlerindeki illet nazariyesi, büyük oranda kelâmî illet nazariyesi esas alınarak tesis edilmiş olmasına karşın usûlcülerin genel yaklaşımı, fikhî illetleri, özünde kelâm ilminin konusu olan aklî ve hissî illetlerden ayrı değerlendirmek şeklindedir. Kıyas özelinde bu durum daha net bir görünüm arz eder. Hanefî usûlcüler fer'deki hükmün illet ile sübût bulduğu hususunda ittifak halindedir. İhtilaf konusu olan husus, aslın hükmünün nassa mı yoksa illete mi izafe edileceği meselesidir. Hanefîlerin çoğunluğu, illetin zannî bir delil oluşundan hareketle, hükmün nassa izafe edilmesi gerektiği görüşündedir. Buna mukabil, Alâeddin es-Semerkandî ve Lâmişî gibi usûlcüler, hükmün illete izafe

<sup>71</sup> Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 281.

<sup>72</sup> Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 290; Serahsî, *Uşûl*, 408-409; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/481.

<sup>73</sup> Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/481.

edilmesi gerektiğini savunurlar. Onlar görüşlerini fıkıh usulü ile kelâmî kabuller arasında bağlantının kurulmasının gerekliliği prensibi üzerine bina ederler. Bu durum sahih bir kıyas için gerekli olan şartların ne olduğu sorusuna yansır. Hanefilerin çoğunluğuna göre aslın hükmünün değişikliğe uğramadan fer‘e geçişli olması kıyasın sıhhat şartı iken Semerkant ulemasına göre böyle bir şart koşulamaz. Bunu hem hükmün hem illetin aslın vasfı oluşu ve vasıfların bir yerden başka bir yere intikalinin imkânsızlığı ile gerekçelendirirler. Onlara göre ta‘lîl edilebilir bir aslın varlığı ile illetin tüm fer‘lerde muttarid oluşu kıyasın sıhhat şartıdır. Hanefî usûlcüler arasındaki bu ihtilaf, asıla özgü vasıflar ile ta‘lîlin câiz olup olmadığı tartışmasını beraberinde getirmiştir. Hanefilerin çoğunluğu buna cevaz vermezken, Semerkant meşâyihî bunda bir beis görmez.

Bu ihtilafın bir diğer yansıması hakkında nas bulunan bir meselenin hükmünün, ayrıca kıyas yoluyla tespit edilip edilemeyeceği meselesidir. Hanefilerin çoğunluğuna göre tekit edici nitelikte olsa bile illet, hakkında nas bulunan meseleye te‘addî etmez. Semerkant meşâyihine göre hakkında nas bulunan bir meselenin hükmü, başka bir meseleye kıyasla da tespit edilebilir. Çünkü hüküm, nassa değil illete izafe edilir. Bu durumda kıyas, söz konusu meselenin hükmünü teyit etmiş olur.

## G. Kaynakça

- Başıoğlu, Tuncay. *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fî'l-uşûl*. nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt, 2. Basım, 1414/1994.
- Çalış, Halit. “Kâsır İletle Ta'lîl Tartışmalarına Metodolojik Bir Katkı”. *Usûl* 4/2 (2005), 73-98.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İshâ. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halîl Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1428/2007.
- Dönmez, İbrahim Kâfî. “İlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/117-120. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Duman, Soner. *Cessâs'ın "el-Fuşûl fî'l-usûl" Adlı Eserinde İlet Kavramı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Durmuş, Abdullah. *Takvîmü'l-edille Adlı Eseri Çerçevesinde Debûsî'de Naslar Dışındaki Şer'î Deliller*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Hazene, Heysem Abdülhamîd. *İhtilâfatü'l-uşûliyye beyne medreseteyi'l-'Irâk ve Semerkand ve eşeruhâ fî usûli'l-fikhi'l-Hanefî*. Ürdün Üniversitesi, Doktora Tezi, 2004.
- İbn Melek. *Şerhu Menâri'l-envâr*. İstanbul: Salâh Bilici Kitabevi, ts.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*. Ankara: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Lâmişî, Ebû's-Senâ (Ebû'l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd. *Kitâb fî usûli'l-fikh*. nşr. Abdülmecîd Türki. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1995.
- Özdemir, İbrahim. *Usûl-i Fikihta Ta'lîl Tartışmaları*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Kenzü'l-vüşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa. *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh*. thk. Zekerîyya Umeyrât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mizânü'l-uşûl fî netâ'ici'l-'ukûl*. nşr. M. Zekî Abdülber. Devha, 1. Basım, 1404/1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1426/2005.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh*. thk. Zekerîyya Umeyrât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfü iştilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. nşr. Alî Dahrûc - Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'lübnan, 1996.

- Yerlikaya, Ünal. *Hanefî İlet Teorisi-Sebep ve Şart Kavramlarıyla İlişkisi ve Hukuki Düzenlemelere Etkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Yılmaz, Ömer. “İletin Tahsisine Cevaz Vermek Mu’tezili Olmak Mıdır?” *Diyanet İlmî Dergi* 53/3 (2017), 53-71.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Bahrü’l-muḥîṭ fî uşûli’l-fıkh*. nşr. Abdülkâdir Abdullah Halef el-Ânî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’s-Safve, 2. Basım, 1413/1992.